

ОПОЗИЦІЯ «ГАРЯЧИЙ / ХОЛОДНИЙ» В ОЗНАКОВІЙ ПАРАДИГМІ «СОЦІАЛЬНО-ЕТИЧНА ОЦІНКА ОСОБИ» СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКОЇ МОВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ XI–XIII ст.

Стаття присвячена реконструкції семантичного обсягу ознак, які в парадигмі «соціально-етична оцінка особи» репрезентували опозицію «гарячий / холодний» і становили основу узуальної внутрішньої форми відповідних іменників і прикметників, уживаних у східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст.

Ключові слова: Київська Русь, семантична реконструкція, словотвірне гніздо.

У складній, розмаїтій, багатогранній східнослов'янській мовній картині світу часів Київської Русі певне місце посідає фрагмент, семантично пов'язаний із моральними пріоритетами давніх східних слов'ян, представлений субстантивно-ад'єктивним полем зі строкатими семантичними зв'язками лексем із загальним значенням соціально-етичної оцінки людини. Виконуючи кодувальну функцію досліджуваного фрагмента, це субстантивно-ад'єктивне поле в семантичному плані спирається на розгалужену систему *ознак* предметів живої і неживої природи, яка, у свою чергу, утворює ознакову парадигму «соціально-етична оцінка особи». Сформувавшись у результаті перенесення характеристики предмета на характеристику особи, соціально-етичні значення іменників і прикметників XI–XIII ст. відбивають нерозривний зв'язок людини і природи і нерідко містять у собі остаточно не зняту конкретність. Якщо для сучасного комуніканта внутрішня форма цих лексем є прихованою, етимологічною, то для людини Київської Русі вона могла бути досить відкритою, узуальною. Спробуємо реконструювати семантичний обсяг тих ознак, які в ознаковій парадигмі «соціально-етична оцінка особи» репрезентували опозицію «гарячий / холодний» і становили основу узуальної внутрішньої форми відповідних іменників і прикметників, уживаних в оригінальних та перекладних східнослов'янських писемних пам'ятках XI–XIII ст.

Поняття *ознаки* поступово починає входити до концептуального апарату лінгвістики і використовуватися для дослідження ознакового простору культури. У наукових розвідках таких учених, як С. М. Толстая, С. Ю. Неклюдов, О. В. Белова, М. М. Валенцова, Т. І. Вендіна, Л. Н. Виноградова, В. Б. Колосова, Р. Попов, Н. Ф. Спиридонова, О. В. Тищенко, І. О. Седакова, Є. С. Узеньова, Є. І. Якушкіна, дослідження ознак здійснюється із залученням фольклорного, етнографічного, культурологічного матеріалу¹. Відновлюючи глибинний

¹ Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С. М. Толстая.— М., 2002.— 432 с.; Тищенко О. В. Семантична ознака «пустий / повний» у системі етнономінацій польської, української та російської мов // Мовознавство.— 2005.— № 2.— С. 69–80.

рівень картини світу Київської Русі, зосередившись на реконструкції вихідних ознак, на ґрунті яких до кінця XIII ст. розвинулися значення, пов'язані із соціально-етичною оцінкою людини, застосовуємо зумовлений специфікою історичного матеріалу близький, але водночас не тотожний підхід.

Виходячи з того, що «ознака — завжди образ, історія кожного давнього слова і є згущення образів»², а «пізнаваний образ як чуттєво-раціональний феномен є цілком ідеальним»³, в аспекті нашого дослідження ознаку розглядаємо як певну абстракцію, для виявлення якої за основу береться інваріантна сема індоєвропейських, праслов'янських, давньоруських дериватів. Первинна ознака семантично «прикріплена» до індоєвропейських, праслов'янських, давньоруських коренів; «знак не лише має значення, він має також і ознаку, за якою значення визначається в контексті. Ознака має такий самий зовнішній характер щодо знака, як і її предметне значення щодо цього знака. О-знака вилучається з референта... вона — біля знака»⁴. Внутрішня форма слова може актуалізуватися, ставати помітною не тільки у своїх периферійних, а й серцевинних, центральних частинах. Реконструкція внутрішньої форми лексеми — це, по суті, реконструкція цілого по частинах, нерідко представлених латентними елементами змісту, потенційними семами, розпорощеними не лише в часі, а й у просторі, і досліднику доводиться звертатися і до попередніх історичних періодів розвитку слова, і до дериватів індоєвропейських і праслов'янських коренів не тільки в одній, а й у кількох мовах. Встановлення асоціативно-логічних зв'язків між окремими значеннями, відтінками, семами, асоціаціями значною мірою ускладнене втратою деяких ланок у семантиці лексеми, зовні дискретним характером насправді цілісної семантичної структури. Взаємозв'язки окремих прототипових образів-ознак формують чітко структуровану парадигму давньосхіднослов'янської мовної картини світу. Семантичні поля, утворені в процесі переосмислення певної ознаки в системі однієї лексеми або, точніше, відповідних індоєвропейських, праслов'янських і давньоруських коренів, можуть, як показав аналіз, збігатися з полями, сформованими в системі іншої або інших лексем, і консолідуватися в певне гіперполе. Стосовно такого гіперполя також можна говорити про певний порядок або характер взаємозв'язків між ознаками, певну семантичну структуру цього ознакового поля.

Різна спрямованість дериваційних відношень як в одній, так і в різних мовах зумовлює неоднакове семантичне вираження складників семантичного комплексу; «імена ознак (ознакові імена), які називають субстанціональні або абстраговані від субстанції властивості — ознаки, якості, стани, процеси [...], мають форму прикметників, дієслів, прислівників та іменників з абстрактним значенням»⁵. Культурна, соціально-етична семантика давньоруських іменників і прикметників зі значенням соціально-етичної оцінки особи сформувалася в результаті трансформації прототипових ознак, які охоплюють кількісні та якісні параметри об'єкта, характеризуючи його з погляду форми, якості, стану, смаку, освітленості, локації тощо. В ознаковій парадигмі опозиція «гарячий / холодний» представлена ад'єктивно вираженими, градуально поєднаними неакціональними ознаками стану «гарячий», «теплый», «холодний».

² Колесов В. В. Древняя Русь : наследие в слове. Мир человека. — СПб., 2000. — С. 11.

³ Ведин Ю. П. Структура, истинность и правильность мышления. — Рига, 1979. — С. 24.

⁴ Колесов В. В. Философия русского слова. — СПб., 2002. — С. 83.

⁵ Телия В. Н. Номинация // Лингвистический энциклопедический словарь / Гл. ред. В. Н. Ярцева. — М., 1990. — С. 336.

Розглянемо послідовно корені, засвідчені у складі вживаних зі значенням соціально-етичної оцінки людини давньоруських іменників і прикметників, які репрезентують прототипові ознаки «гарячий, теплий, холодний» в ознаковій парадигмі «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі.

Корінь **-яр-**. У моделюванні фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі бере участь кілька лексем із коренем **-яр-**: друс. *ярыи* «сердитий, лютий, жорстокий, гарячий, запальний», *яривь* «т. с.», *яръ* «сміливий, хоробрий, лютий, сповнений сили», *яролюбивъ* «лютий, жорстокий, шалений, гарячий, запальний», *яръстьнь* «розлючений, злий, сердитий», *яръливъ* «гнівливий, сварливий» (Изб. 1076⁶, 307; XI, сп. XVI, Флавий, арк. 467, 610; XI–XII, сп. XVI, Варл., 135; XII, Слово, 376; сп. 1554, КП, 476; XII, Зл.-8, 97; XI–XII, сп. XVII–XVIII, ДД, 60; *1083, ЛНик-1, 110; XII, Слово, 376; Ср., III, ч. 2, 1664). Крім зазначених лексем, до словотвірного гнізда давньоруських слів із коренем **-яр** входили також іменники *яръсть* «гнів; лють; палкість, гарячість», *яръ* «гнів», дієслово *яритисѧ* «гніватися», прислівник *яро* «жорстоко; різко, суворо» (Ср., III, ч. 2, 1660–1663). Цілком очевидно, що в соціально-етичній сфері друс. **-яр-** маркує семантику гніву й жорстокості, а ознака «гарячий» наявна в семантиці кожної з наведених лексем, але виражена імпліцитно. Орієнтуючись на ЕССЯ (ЕССЯ, VIII, 174–179), ми навмисне випустили друс. *яръ* «яровий», *яръ* «яровий хліб», *яра* «ягня» та ін., які зводяться до **jaro / *jara / *jarъ* і сягають іє. **iōro-* (або **iēro-*), і навели лише ті лексеми гнізда друс. **-яр-**, які продовжують псл. **jarъ(jь)*, **jariti (se)* та ін., утворені від іє. **iōu-r-*.

В ЕССЯ псл. **jarъ(jь)* із загальним значенням «сердитий, гнівний» відмежоване від псл. **jaro / *jara / *jarъ* «весна, сонце, гарячий, яровий, молодий». Семантика псл. **jaro / *jara / *jarъ* природно вишлює із семантики іє. **iōro-* (або **iēro-*) «рік, весна» (ЕССЯ, VIII, 174–179). Водночас семантичні витoki псл. **jarъ(jь)* «сердитий, гнівний» практично не з'ясовані. У словнику псл. **jarъ(jь)* «сердитий, гнівний» формально зведено до іє. **iōu-r-*, семантика якого не встановлена; як зазначають укладачі, «єдина, мабуть, можливість пояснити походження слов. **jarъ(jь)* — це припустити іє. праформу **iōu-r-*» (ЕССЯ, VIII, 179). За словником, гр. ζαρός «вогнистий, сильний, чистий (про вино)» — єдиний неслов'янський континуант іє. **iōu-r-*. До речі, навіть у семантиці цього грецького континуанта ознака «гарячий» наявна, хоча й виступає імпліцитно.

Семантичну межу між псл. **jarъ(jь)* і псл. **jaro / *jara / *jarъ* ЕССЯ проводить по лінії «природні явища / душевні якості». Так, за версією ЕССЯ, псл. **jarъ(jь)* позбавлене «семантики росту, розвитку, періодичності і є носієм немовби внутрішніх фізичних і душевних якостей, їх надлишку, із помітним відтінком *негативності*» на відміну від омонімічних коренів **jaro / *jara / *jarъ*, які сягають іє. **iōro-* (або **iēro-*) «рік» й основна семантика яких «головним чином зводиться до позначення сезону, періоду сонячної активності і пов'язаного із цим тепла й росту всього живого» (ЕССЯ, VIII, 175–176).

Проте навіть поверховий аналіз показує, що семантичний обсяг псл. **jarъ(jь)* виходить за рамки внутрішніх фізичних і душевних якостей людини та включає семи («гарячий», «розпалювати» і под.), які можуть розглядатися як деривати значення «сонце». Набір значень, що розвивають рефлексі псл. **jarъ(jь)*, зводиться до таких основних варіантів — «розпалювати вогонь», «розжарювати», «гарячий»:

⁶ Список умовних скорочень див. у кінці статті.

ст. п. *jary* «гарячий», рос. *ярый* «чистий; який блищить (про те, що плавиться, про розплавлене тощо)» < псл. **jarь(jь)*; схв. *járítí* «розпалювати, розворушувати (вогнище, вогонь, жар)», слц. діал. *jaric še* (*ohēj še jari* «вогонь розгоряється»), влуж. *jěrić so* «викривлятися від жару», п. діал. *jarzyc* «розпалювати», слн. *jařes* «розжарювати, розпікати», рос. діал. *ярѣть* «пекти, палити (про сонце)», *ярѣтисѣ* «кипіти (про воду)», укр. діал. *ярѣтисѣ* «палати (про вогонь)» < псл. **jariti* (*se*) (ЭССЯ, VIII, 174–179).

До псл. **jarь(jь)* (не пов'язаного, за ЭССЯ, із семантикою сонця, весни, росту, розвитку) зводяться болг. діал. *ярѣло*, пропріальні *Ярослав*, *Ярополк*, *Яромир* і под. (ЭССЯ, VIII, 174, 176) та назва божества *Ярило* (Преобр., II, 1278). Але семантика цих слів також виходить далеко за межі внутрішніх фізичних і душевних якостей людини і включає семи ('гарячий', 'розпалювати' і под.), які можуть розглядатися як деривати значення «сонце». Так, значення «крило вітряного млина» болг. діал. *ярѣло* (< псл. **jariti* (*se*) < псл. **jarь(jь)*) досить чітко, на нашу думку, відбиває зв'язок із небом та сонцем. Семантика імен давніх богів сонця *Яровіта*, або *Ярила*, пов'язана передусім із сонцем, а вже потім — із фізичними і душевними якостями людини. У праці «Про обожнення сонця в давніх слов'ян» І. І. Срезневський відзначає, що «Яровіту був присвячений щит, який уважався таким священним, що до нього ніхто не насмлювався доторкнутися: не дивно, що й цей щит, як щит у давніх, був символом небесного зводу і влади сонця»⁷. Слов'янський *Ярило* «у дохристиянських віруваннях — бог любові й пристрасті, сили та хоробрості; вважали також богом розквіту творчих сил природи, весняної плодючості, родючості, взагалі весни, тому сприймали як заступника сівачів; [...] зображувався молодим, у білій полотняній одежі, на білому коні, босим, на голові — вінок з маків і хмелю як символ вічності землі й неба; у лівій руці — пучечок дозрілих житніх колосків — знак життя й щастя, доброго врожаю й благополуччя, а в правиці — серп; на грудях носив зображення бика — символ дугої ярості й пристрасті; [...] де ступить — проростає яровий хліб, подивиться у поле — квіти розквітають, у лісі з'являться — птахи заспівають; серце Ярила запалюється любов'ю; [...] Ярила називали ще *припикало*»⁸. Цілоком очевидно, що етнокультурний зміст імені слов'янського бога *Ярила* (н. в. *Ярило*) тісно пов'язаний як із семантикою природного (сонце, весна, місяць травень, світло, жар, тепло, сильний, молодий, ріст, початок нового життя, плодючість землі, жито тощо), так і з семантикою внутрішніх якостей бога / людини (гнів, завзятість, пристрасть, любов, хоробрість тощо). Що стосується ознаки «гарячий» у змісті друс. *Ярило*, *Яровіт* і болг. діал. *ярѣло* «крило вітряного млина» — континуантів псл. **jarь(jь)* і відповідно іє. **jōu-r-*, то, видається, її наявність (у першому випадку експліцитна, у другому — імпліцитна) не викликає сумнівів.

Як бачимо, наявність ознаки «гарячий» та її зв'язок із семантикою сонця демонструють деривати не тільки псл. **jarь(jь)*, а й гр. *ζωρός* «вогнистий, сильний, чистий (про вино)», який представляє іє. **jōu-r-*, адже йдеться про вино, яке має колір червоної гами, зігриває, є міцним, сильно діючим.

У контексті зазначеного вище пояснення походження псл. **jarь(jь)* і псл. **jaro* / **jara* / **jarь* від індоєвропейських коренів, які не пов'язані між собою, не видається достатньо переконливим. Крім того, за умови відмежування псл. **jarь(jь)* від псл. **jaro* / **jara* / **jarь* незрозуміло, на якому ґрунті у псл. **jarь(jь)* розвинулася соціально-оцінна семантика (гнів, жорстокість, при-

⁷ Срезневский И. Об обожании солнца у древних славян // Журн. Мин-ва нар. просвещения. — 1846. — Ч. 51. — С. 58.

⁸ Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури : Словник-довідник. — К., 2006. — С. 663–664.

страсть та ін.). Можливо, це саме той випадок, коли «значення кореня, більш близькі до етимологічного, представлені лише пізніми свідченнями або виявляються лише в деяких периферійних похідних кореня»⁹. Найімовірніше, псл. **jarь* (jъ) і псл. **jaro* / **jara* / **jarь* мають глибші спільні витоки, і їх реконструкція вимагає додаткового дослідження.

Переносні, соціально-етичні значення розвинулися в українській (*ярий, яритися, ярість*), російській (*яростный, ярый*), болгарській (*яроост, яроостен, разярен, разярение, разяря, яреж*, рідк. *яротá, яровít*, діал. *яря се*), македонській (*яроост, яроостен*), сербохорватській (*járuti se, jároстан, ràzjáреност, раз-járuti, járóст, jár*), словенській (*járост, jár, jára*), чеській (*jařiti, jařiti se*, ст.-ч. *jarobujnu*), словацькій (*jarit' sa, jarost'*), нижньолужицькій (*jěry, jěrośc, jary*), верхньолужицькій (*jarosc*), польській (заст. *jarzyc*) мовах (СУМ, XI, 648; СРЯ, IV, 784, 785; БРСл., 576, 731; МРР, 275; СХРСл., 303, 796; SRS, 123; DSNS, 100; БПРС, I, 287; II, 277; Ф., IV, 562; ЭССЯ, VIII, 174–180).

Корінь **-(с)вар-**. Лексеми з коренем **-(с)вар-**, які моделюють фрагмент «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі, є негативно конотованими, такими, що реалізують ідею *сварки*. До них належать іменники *сварникъ* «той, хто любить сварки, чвари», *сваросьвѣтъникъ* «той, хто підбурює до сварок», прикметник *сварливъ* «який часто свариться, розпалює чвари» (Ср., III, ч. 1, 265; статті до реєстрових *кощоуеньникъ, пакостьникъ* у СДРЯ XI–XIV, IV, 280; VI, 342). Ознака *гарячий* виступає в семантиці зазначених лексем імпліцитно.

Лексеми *сварникъ, сваросьвѣтъникъ, сварливъ* входять до гнізда друс. **-(с)вар-**: *варь* «жар, спека», *варити* «варити», *изваритиса* «бути опаленим, спеченим, згоріти», *вариво* «зварена їжа», *изварень* «зварений», *сварь* «сварка, розбрат; лайка, докори; протидія», *сварьливьи* «гідний осуду», *сварити* «ляяти, докоряти», *сваритиса* «сваритися, сперечатися, перемовлятися; сердитися, гніватися», *посварити* «докорити, посварити» (Ср., III, ч. 1, 264–266; СлРЯ XI–XVII, II, 17; VI, 107; XVII, 156; СДРЯ XI–XIV, I, 373–374; III, 467). Інваріантність семи 'гарячий' у семантиці лексем із прямими значеннями (*варь, варити, изваритиса, вариво, изварень*) вказує на експліцитну наявність і первинність ознаки «гарячий».

Друс. **-(с)вар-** сягає праслов'янського кореня, який виступає у варіантах **var-* / **vьr-* / **vir-* / **vor-*¹⁰. У численних дериватах цього розгалуженого праслов'янського кореня чітко простежується прототипова ознака «гарячий» (Преобр., I, 103–105; II, 975; Ф., III, 569–570; ЕСУМ, I, 332). Як відзначає Т. О. Черниш, вираження однотипного високотемпературного впливу властиве для гнізд **vьr-* і **var-*, «але якщо функціонування континуантів кореня псл. **vьr-* із цим значенням є притаманним південним та західним слов'янським мовам, то продовження псл. **var-* із цим змістом виступають у східнослов'янському ареалі»¹¹. Аналіз семантики рефлексів псл. **var-* показує, що в цьому гнізді ознака «гарячий» простежується у вигляді варіантів «спека», «сильний жар», «варити, готувати», «варити, кип'ятити», «варений», «кипіння», «варіння (їжі)», «сварка (металу)», «іскра»:

⁹ Богатова Г. А. История слова как объект русской исторической лексикографии / Отв. ред. Д. Н. Шмелев.— М., 1984.— С. 125.

¹⁰ Черниш Т. О. Слов'янська лексика в історико-етимологічному висвітленні: Гніздовий підхід.— К., 2003.— 479 с.

¹¹ Там же.— С. 303.

ст.-сл. *варѣ* «спека, жара», *варити* «варити, готувати», болг. *варѣн* «варений», *варя* «варити, кип'ятити», *изварѣн* «виварений», «кип'ячений», *изваря* «виварити», «прокип'ятити», «зварити (до кінця)», *разваря* «розварити», *сваря* «зваритися», перен. розм. «сильно перегрітисся (на сонці)», макед. *сварува* «варити», *вари* «варити, готувати (їжу)», «кипіти, кип'ятити», *варило* «варені овочі», схв. *вѣр* «сильний жар», «кипіння», *вѣрѣње* «варіння (їжі)», «зварка (металу)», *вѣрити* «варити, кип'ятити», *вѣрница* «іскра», *ѣзварак* «відвар», «осад (при кип'ятінні)», *извѣрити* «виварити», «зварити», слн. *variti* «варити», *varjēnje* «зварка», *varitev* «т. с.», ч. *var* «кипіння», *várka* «варіння, виготовлення», *varna* «варильний цех, варня», *varnú* «варильний; вогнетривкий», *vařici* «кип'ячий; окріп, кип'яток», *vařič* «плита (газова тощо)», *vařiti* «варити», *svařovati* «кип'ятити», *svařování* «зварка (електрична тощо)», слд. *var* «кипіння», *varák* «варильний казан», *varený* «варений», нлуж. *wariš* «варити, готувати; кипіти, варитися», *warjak* «кип'ятильник», *warjař* «кухар», *warjenje* «варити, куховарити; кипіти, варитися», *warjonu* «закип'ятити, кипіти», п. *war* «окріп», «жара, спека», *warnic* «варильний котел» (СтСл., 108–109; БРСл., 54, 206, 554, 596; МРР, 61, 682; СХРСл., 62–63, 255; SRS, 643; ЧРС, II, 388, 512–513; СРС, 581; DSNS, 445; БІРС, II, 518–519).

Псл. **var-* зводиться до іє. **uer-* «палити» (Преобр., I, 104; ЕСУМ, I, 332), континуантами якого поза межами слов'янських мов, зокрема, виступають лтс. *vārīt* «варити, кипіти», *vārs* «суп», *pavars* «кухар», лит. *izvora* «каша», «суп», вірм. *varem* «підпалюю», *varim* «горю», гот. *varmjān* «гріти» (Преобр., I, 104; Ф., I, 273; ЕСУМ, I, 332). Як бачимо, у семантиці позаслов'янських континуантів індоевропейського кореня деривати семи 'гарячий' засвідчені.

Прототипова ознака «гарячий» простежується в імені *Сварогъ* — верховного божества язичницької Русі. Кореляція понять «вогонець-сварожич» і «вогонець-багаття» розглядається М. І. Зубовим саме у зв'язку з дослідженням середньовічних слов'янських повчань проти язичництва¹². У перекладних давньоруських пам'ятках уявлення про божество *Сварог* зближується з уявленням про Гефеста (Ср., III, ч. 1, 265; Преобр., II, 975; Ф., III, 569–570), який у грецькій міфології вважається богом вогню і ковальської справи¹³. «Руський літописець ім'я Сварог застосував, за своєю етимологією, до *сварити*, *сварка*, *сварщикъ*, тобто коваль» (Преобр., II, 975), про що однозначно свідчить текст Іпатіївського літопису: «спадоша клѣщѣ съ н(е)б(е)сѣ нача *ковати оружье* [...] сего ради прозваше и б(ог)ъ Сварогъ [...] да ввергуть и в печь *огнену*. сего ради прозваша и Сварогомъ» (*11114, ПВЛ, ЛИ-3, 104–104зв.). На думку І. І. Срезневського, «зі словом “Сварог” можна порівняти Svarga (назва Індійського раю, країна світла й насолод у вигляді божества), яке походить від svag — небо і нагадує чеське слово svog (zvog), якому Вацерад дає назву зодіака. У литовців бог сонця називався Sotuar = Sotvaros: його вважали богом денного світла, пастухів, поетів, лікарів, — тим самим, чим у греків був Аполлон»¹⁴, «ще згадаємо санскритські слова: sur — кидає списа, метати проміння і svagu — стріла, — і тут можемо порівняти Сварога з Аполлоном, як стріловержця: проміння сонця здавалося язичникам особливою силою Сонця — бога, його стрілами»¹⁵. За походженням назву *Сварог* пов'язують, з одного боку, із санскр. *svār* «світло», «небо», «сонце», *svargās* «небо», зенд. *hvarə*, нперс. *hor* «сонце» — «якщо так, то свар-огъ який *сяс*, бог світла, неба», з другого — із друс. *свар* «який сперечається, наказує», а відповідно і *сварь* «сварка; докори», *сварити* «лягати, докоряти» та ін., ст.-сл. *сварѣ*, най-

¹² Зубов М. І. Лінгвотекстологія середньовічних слов'янських повчань проти язичництва. — О., 2004. — С. 231–239.

¹³ Лосев А. Ф. Гефест // Мифы народов мира. Энциклопедия : В 2 т. / Гл. ред. С. А. Токарев. — М., 2000. — Т. 1. — С. 299–300; Иванов В. В., Топоров В. Н. Сварог // Там же. — Т. 2. — С. 420.

¹⁴ Срезневский И. Знач. праця. — С. 54.

¹⁵ Там же. — С. 55.

ближчими неслов'янськими відповідниками яких є дісл. *svara* «відповідати», дсакс. *antswōr*, англос. *andswaru* «відповідь», гот. *swaran* «клястися, присягати-ся» (Преобр., II, 975; Ф., III, 569).

Зв'язок семантики гарячого, жару, вогню псл. **var-* із аналогічною семантикою псл. **jarь*, міфологічні родинні та семантичні зв'язки сонячних божеств *Сварога, Сварожича з Яровітом* дають, гадаємо, певні підстави для дослідження на предмет встановлення етимологічного зближення псл. **var-* не тільки з **žarь, *gērь* (Преобр., I, 259, 269; Ф., I, 441; II, 35; ЕСУМ, I, 567; II, 187), а й із псл. **jarь*. Не виключаємо й того, що псл. **var-*, **žarь, *gērь, *jarь* сягають імені *Ра*, яким у єгипетській міфології називали бога сонця¹⁶. І. І. Срезневський робить припущення, що слов'янські сонячні божества *Сварог*, його син *Сварожич* — уособлення вогню, були пов'язані родинними зв'язками з *Яровітом*¹⁷. Не можна не взяти до уваги і того, що друге ім'я Яровіта — *Руевіт* («*Яровіт* або *Руевіть*, якого, подібно до Святовіда, порівнювали з Марсом, був також божеством сонячним»¹⁸), а сонячні божества *Сварог, Сварожич, Яровіт (Руевіт)* пов'язані родинними зв'язками ще з одним богом сонця — *Радагастом* Сварожичем¹⁹. Цікаво було б розглянути відношення псл. **var-*, **žarь, *gērь, *jarь* до ріє. *УХw-* «юшка, спінюватися, який обпалює, обпікає, гілкою-рогулею», який розвиває у пізньоіндоевропейській прамові семантичний перехід від протосем 'кипіти', 'спінюватися', 'який обпалює, обпікає' до семи 'лютий'²⁰.

Розвиток переносного, соціально-етичного значення спостерігається майже в усіх слов'янських мовах, а саме: в українській (*сварливий, свáри, сваритися*), російській (*сварли́вый, заст. свáрится*), білоруській (*сварли́вы*), болгарській (*свáра*), словенській (*svája*), чеській (*svár, svárlivě, svárlivý*), словацькій (*svár, svárlivý*), верхньолужицькій (*swar, swarjeć*), нижньолужицькій (*swar̥, swarjenje, swariš, swarliwy, swarjaf*), польській (*swarliwość, swarliwy, swary, swarzyć, swarzyć się*) мовах (СУМ, IX, 65–66; СРЯ, IV, 38; РБС, II, 358; SRS, 578; ЧРС, II, 388; СРС, 507; ВЛРС, 308; DSNS, 404; БПРС, II, 400; Ф., III, 569).

Корінь *-пал-*. У моделюванні фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі бере участь прикметник *опаливъ* «запальний, гнівливий» (СлРЯ XI–XVII, XII, 379). Ця лексема входить до словотвірної гнізда давньоруських слів із коренем *-пал-*: *опала* «гнів, невдоволення, немилість», *опаланиє* «палахкотіння», *опалати* «доводити до гніву, сповнювати гнівом; розпалювати», *опалень* «обпалений, опалений, обпечений», *неопальнь* «який не горить, не пошкоджений полум'ям», *опалити* «обпалити», *опалѣниє* «катування, випробування вогнем», *опальство* «лють, розлюченість, гнів», *опалати* «обпалювати; перен. очищувати вогнем», *опалатиса* «обпекти, обпалити собі шкіру», *палати* «палати», *палениє* «пожежа, займання», *палимъ* «той, якого обпалює спека», *палити* «палити, спалювати, знищувати вогнем», «уражати (про блискавку)», «горіти», «пекти (про сонце)», «дихати вогнем (про вулкан)», «розпалити, мучити», «палати», *палати* «палити, спалювати» (СлРЯ XI–XVII, XI, 197; XII, 379–381; XIV, 133–134, 137; СДРЯ XI–XIV, VI, 134–135, 345–346). У семантиці лексем із прямим значенням (друс. *неопальнь, опалень, опалѣниє, палениє, опалити, опалати, опалатиса, палати, палимъ, палити, па-*

¹⁶ Рубинштейн Р. И. Египетская мифология // Мифы народов мира. — Т. 1. — С. 419–427.

¹⁷ Срезневский И. Знач. праця. — С. 49.

¹⁸ Там же. — С. 58.

¹⁹ Там же.

²⁰ Андреев Н. Д. Раннеиндоевропейский праязык / Отв. ред. Э. Г. Туманян. — Ленинград, 1986. — С. 161–162.

лати) простежуються інваріантні семи 'гарячий', 'вогонь'. У лексемах із непрямими значеннями (друс. *опала, опалати, опальство*) ознака «гарячий» виражена імпліцитно.

Друс. -пал- зводиться до псл. **pal-*; псл. **paliti* «горіти, палати» пов'язане чергуванням голосних із псл. **polēti* «горіти, палати» і **polmen-* «полум'я» (Преобр., I, 652; II, 9, 66–67; Ф., III, 192–193, 273; ЕСУМ, IV, 195, 264–266, 504). Аналіз семантики рефлексів псл. **pal-* свідчить, що ознака «гарячий» простежується в цьому гнізді дуже чітко:

ст.-сл. *палити* «палити; спалювати; палати; горіти», *полѣти* «палати; горіти», болг. *пáля* «палити; спалювати», «підпалювати, запалювати», «палити (піч)», «палити, пекти», *пáлвам* «запалювати», *опáлвам* «обпалювати (з усіх боків)», *пáлѣж* «підпал», *пáлѣво* заст. «паливо», «кресало», макед. *пали* «запалювати; підпалювати; розпалювати», «пекти, палити», *опали* «обпалити, обпекти», схв. *пáлѣж* «підпал; пожежа», *пáликућа* «палій», *пáлѣти* «палити; підпалювати; запалювати», *пáльа* «скіпа, лучина; смолоскип», *пáльевина* «гар, горіле; підпал», *пáльив* «горючий», *пáльика* «пожарище, згарище, згар», *опáла* «опік», *опáлѣти* «обпалити; спалити; попалити», *опáльен* «обпалений, обпечений; засмаглий, смуглявий», *опáльвати* «обпалювати; обпикати; спалювати», *пáлѣште* «попелище, згарище», слн. *páliti* «палити; спалювати», *palinka* «горілка», ч. *páliti* «палити; спалювати», *palivo* «паливо», *opálený* «обпалений, обпечений; засмаглий», *opálití* «обпалити; опалити; обвуглити», *opalování* «випал, випалювання (цегли); загоряння», *opálek* «недогарок», словц. *opálit'* «обпалити, обсмалити, обвуглити», «спалити», «обпекти», *opálit' sa* «обпектисся, обпалитисся, засмагнути», *opalok* «недогарок, недокурок», *opalovať sa* «засмагати»; *pálit'* «палити, припикати, пекти», «палити (свічки)», «спалювати», «обпикати», «палити, курити», «випалювати (цеглу)», *palivo* «паливо», *pálcivý* «жаркий, гарячий, пекучий»; *páľa* «спека, жар, пекло», «жар, температура», *pálava* «сильна спека, жар», *pálenie* «спалювання, спалення», «перегонка (спирту)», «паління, куріння», «випалювання, випал», *pálenka* «горілка», *pálený* «пáлений», «впáлений», влуж. *palic* «пекти, палити, спалювати», «смажити», «випалювати», *palic so* «горіти», *palivo* «паливо, пальне», *palivu* «горючий, пальний», *palacu* «гарячий, жаркий, пекучий», *palak* «пальник», техн. «запал», *palatosć* «горючість, спаленність, займистість», *palnišćo* «пальник», *palnosć* «горючість, займистість», *palnu* «горючий, пальний», влуж. *palenje* «палити, пекти, припикати», «горіти», «паливо, пальне», *paleńc* «горілка», *paleńcować* «пити горілку», *palivo* «паливо, пальне», «дрова, паливо, пальне», «спалювання», «горіння», п. *palacu* «пекучий, жаркий, гарячий», *palic* «палити; спалювати», *palivo* «паливо», *paliwowu* «палівний», *palenie* «топлення, палення», «запалювання», «спалювання», «випал», «паління», *palarnia* техн. «випалювальний цех», *palanka* «горілка», *palacz* «опалювач», «кочегар», «курець», *opalać* «опалювати; обпалювати», *opalać się* «загоряти», заст. «опалюватися», *opalarnia* техн. «цех випалу», *opalenizna* «засмага», «нагар», *opał* «паливо; дрова; опалення», *opalek* «головешка», «недопалок», *opalowu* «палівний» (СтСлУкр, 150, 164; БРСл., 404, 434; МРР, 455, 482; СХРСл., 542, 580; ЧРС, I, 548; II, 8; СРС, 287, 303; БСРС, III, 19–21; ВЛРС, 162, 163; DSNS, 222, 223; БПРС, I, 629; II, 7–9; Преобр., I, 9).

Набір значень, які розвивають рефлекси псл. **pal-*, зводиться до таких основних варіантів, як «гарячий, жаркий, пекучий», «обпалений», «засмаглий», «палівний», «жар», «спека», «паливо, пальне», «горючість, спаленність, займистість», «палати; горіти», «палити; спалювати», «обпикати», «пекти».

Псл. **paliti* продовжує іє. **pol-* / **plē-* / **plō-* «палити», зіставляється з лит. *pelenai* «попіл», *pelėnė* «вогнище, огнище», лтс. *pėlni* «попіл», дпрус. *pelanne* «т. с.», вірм. *phailēm* «блищати» (Преобр., II, 729; Ф., III, 192–193, 273; ЕСУМ, IV, 195, 264–266, 504). Як бачимо, деривати семи 'гарячий', а отже, і сама ознака *гарячий* чітко засвідчені в семантиці індоевропейського кореня.

Розвиток переносного, соціально-етичного значення спостерігається в українській (*опáла*), російській (*опáла*, заст. *опалиться* (на кого), *опáльный*), білоруській (*опáла*), болгарській (*опáльник*, *опáльница*), сербохорватській (*пáльевина*, *пáлѣти*), польській (*paliwoda*, *opał*) мовах (СУМ, V, 700; СлРЯ, II, 848, 849; БРСл., 404; СХРСл., 580; БПРС, I, 629; II, 9; ЕСУМ, IV, 195).

Корінь **-теопл-**. Складник фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі — друс. *теопль* «старанний; який береється за справу з душею; сповнений любові» (*1078, ЛНик-1, 107; XI–XII, сп. XVI, Варл., 170), входить до словотвірного гнізда давньоруських слів із коренем **-теопл-**: *теплыи* «який містить у собі теплоту, теплий; жаркий; гарячий», *тепло* «теплота», присл. *тепло* «не холодно; із запалом, завзято, старанно», *теплѣ* «із запалом, завзято, старанно», *теплота* «теплота, тепло», *теплотьныи* «теплий; який виробляє теплоту», *теплынь* «тепла пора, відлига», *теплыи* «який містить у собі теплоту, теплий; жаркий», *топлыи* «гарячий, палкий, запопадливий» (Ср., III, ч. 2, 948–950, 980). У семантиці лексем із прямим значенням (*теплыи*, *тепло*, *теплота*, *теплотьныи*, *теплынь*, *теплыи*) сема 'теплий' є інваріантною. У лексемах із непрямыми значеннями (друс. *теплѣ*, *топлыи*) ознака *теплий* виражена імпліцитно.

Друс. **-теопл-** пов'язане із праслов'янським коренем, який виступає у варіантах **teplъ* / **toplъ* (Ф., IV, 44, 78; ЕСУМ, V, 547–548, 599). У дериватах псл. **teplъ* / **toplъ* чітко простежується ознака *теплий*:

ст.-сл. *топло* «тепло», *топлота* «теплота», *топлъ* «теплий», болг. *топлене* «зигрівання, нагрівання», *топливо* «паливо», *топлина* «теплота, тепло», *топло* «тепло», *топлотă* «теплота, приємне тепло», *топля* «гріти, зігрівати», макед. *топи* «топити, розплавляти, плавити», *топли* «зігрівати, гріти, підігрівати», *топлина* «теплота, тепло», *топлица* «гаряче джерело», схв. *топиту* «топити, палити, розтоплювати; плавити, розплавляти», *топлити* «нагрівати, підігрівати», *топао* «теплий», *топлик* «теплий південний вітер», *топлинă*, *теплота* «теплота», *топлице* «гаряче джерело», *топлиница* «шматок хліба, просочений гарячим свинячим салом», слн. *tôpel* «теплий, жаркий», *tôpel* «т. с.», *teplina* «теплота, тепло», *toplo vreme* «теплинь», *toplomer* «термометр», *toplôta* «т. с.», *toplice* «теплі води, курорт із теплими водами», ч. *teplô* «тепло, теплота», *teplota* «температура», *teplý* «теплий; гарячий», *teplokrevný* «теплокровний», слц. *teplô* «тепло, теплота», *teplý* «теплий», *teplica* «гаряче джерело», влуж. *tepić* «топити (піч)», *tepiwo* «паливо», *tepenje* «опалення», нлуж. *topiš* «топити, опалювати», *topjonu* «нагрітий», *topjenje* «опалення; паливо», п. *ciepły* «теплий», *ciepło* «тепло, теплота», *cieparnia* «теплица, оранжерея», *cieplica* «гаряче джерело», «парня» (СтСл., 699; БРСл., 660; МРР, 808; СХРСл., 945–946; SRS, 609; Pretnar, 862; ЧРС, II, 428; СРС, 536; ВЛРС, 324–325; DSNS, 432–433; БПРС, I, 112).

Набір значень, які розвивають рефлексі псл. **teplъ* / **toplъ*, зводиться до таких основних варіантів, як «гріти», «топити», «опалювати», «палити», «розплавляти», «зігрівання», «опалення», «паливо», «тепло», «теплий», «гаряче джерело».

Друс. *теопль* зводиться до псл. **teplъ* «теплий», яке традиційно вважається більш давнім, ніж **toplъ* (Ф., IV, 44; ЕСУМ, V, 547–548). Водночас В. Г. Складенко, аналізуючи умови праслов'янського чергування голосних *е* : *о* та з'ясовуючи взаємовідношення праслов'янських форм **teplъ* і **toplъ*, відзначає, що «в поодиноких випадках дієприкметники, утворені від дієслів з кореневим голосним *е*, зберігають у пізньопраслов'янській мові первісний кореневий голосний *о* (іноді пізньопраслов'янській мові властиві обидві форми дієприкметника — з первісним кореневим голосним *о* і з аналогічним кореневим голосним *е*). До таких випадків ми відносимо, наприклад, псл. **toplъ* “теплий” [...], що за походженням є дієприкметником на -I- від дієслова **tepti* “бути теплим”, яке не збереглося в жодній із слов'янських мов. У пізньопраслов'янській мові, крім форми **toplъ* “теплий”, існувала також форма **teplъ* “т. с.” [...], яку ми вважаємо аналогічною, зумовленою впливом дієслова **tepti* “бути теплим”»²¹.

Псл. **teplъ* / **toplъ* сягає іє. **tep-* «бути теплим», споріднене дінд. *tápati* «нагріває, нагрівається, горить», *tápyati* «т. с.», *taptás* «розжарений, розпечений, га-

²¹ Складенко В. Г. Етимологічні розвідки. 7. Невіста // Мовознавство. — 2007. — № 3. — С. 8.

рячий», *tarpāt* «жар», *tāpāyati* «нагріває, розжарює», авест. *tāpāyeiti* «нагріває», *tafta-* «запальний, гарячий», *tāftan* «горіти, гріти, світити», лат. *tepeō* «бути теплим», *tepidus* «теплий», гр. *τέφρα* «попіл, зола», ірл. *ten* (<**ternos*) «вогонь», *té* (<**terpent-*) «гарячий» (Ф., IV, 44, 78; ЕСУМ, V, 547–548, 599). Ознака «теплий» експлікована дериватами семи ‘теплий’, які засвідчені в семантиці індоєвропейського кореня.

Перехід до переносного значення відбувся в українській (*теплий*), російській (*теплый*), білоруській (*цёплы*), болгарській (*топлина, топлота, топъл*), сербохорватській (*топао*), чеській (*teplý*), словацькій (*teplý*), польській (*ciepły, ciepło*) мовах (СУМ, X, 77–78; СРЯ, IV, 356; РБС, II, 475; БРСл., 660; СХРСл., 945–946; ЧРС, II, 428; СРС, 536; БПРС, I, 112) і за своїм характером є загальнослов'янським.

Корінь **-стоуд-** / **-стыд-**. Лексеми з цим коренем, які беруть участь у моделюванні фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі, специфікуються на вираженні семантики сорому: *безстоуда* «людина, яка скоїла ганебний вчинок; безсоромна людина», *безстоудъ* «т. с.», *безстоудъникъ* «т. с.», *стоудословьць* «той, хто без сорому лається непристойними словами, нехтуючи правилами поведінки в суспільстві, виказуючи неповагу до людей», *стоудънь* «який згоряє від сорому; осоромлений», «непорочний, безвадний, безгрішний; за якого не буде соромно», «байдужий; неквапливий; ледачий; недбалий», *безстоудъньи* «який скоїв ганебний вчинок; безсоромний», «неугодний Богові, такий, якого не любить Бог», *богостоудъньи* «неугодний Богові, якого не любить Бог», *непостыдъньи* «непорочний, безвадний, безгрішний; за якого не буде соромно» (*1262, ЛС-1, 476; *1178, ЛК, ЛИ-3, 215зв.; *1190, ЛК, ЛИ-3, 215зв.; сп. XII–XIII, Ио. Злат.-6, 345; сп. XII–XIII, Ио. Злат.-7, 355; Изб. 1073, 172зв.; *1039, ЛНик-1, 81; ЖФСт., арк. 64; XII, Проском., 3; XI–XII, сп. XVI, Варл., 170; СлРЯ XI–XVII, I, 141, 173–174; СДРЯ XI–XIV, V, 330).

Крім зазначених іменників і прикметників, до гнізда друс. **-стоуд-** / **-стыд-** входять також лексеми: *стоудънь* «холодний», *стѣдени* «т. с.», *безстоудие* «безсоромність», *безстоудно* «безсоромно, ганебно, стидко», *безстоудствовати* «поводитися безсоромно», *стѣдениє* «холод», *стѣдень* «т. с.», *стѣденьство* «т. с.», *стѣденица* «купальня», *стѣденецъ* «джерело, ключ», *стѣдовъньи* «ганебний», *стѣдодѣяникъ* «розпуста», *стѣдъ* «сором; наруга; ганебний учинок», *стѣдство* «сором», *стѣдъньи* «огидний, гидкий», *ѣстѣдити* «прохолодити, освіжити», перен. «охолодити», *ѣстѣдѣти* «охолодитися, прохолонути», *ѣстыдѣтиса* «настрахатися, злякатися; проїнятися благоговінням», *ѣстындѣти* «застигти, прохолонути; охолонути, збайдужіти», *стыдъкы* «ганебний; порочний; безславний», *стыдъць* «ганебно, з ганьбою», *стыдълы* «скромний», *стыдъньи* «ганебний», *стыдѣниє* «сором; повага, шана; шанобливість; непристойність», *стыдѣтиса* «соромитися; вважати образливим, ганебним; зневажати; поважати, шанувати» (до *852, ПВЛ-1, 8; *1074, ПВЛ-1, 196; Хр. Амарт., 78; Шестодн. Ио. экз., 188; ЖНиф. (Вяз.), 64зв.; Ср., III, ч. 1, 574–577, 581–583; ч. 2, 1290–1292; СДРЯ XI–XIV, I, 141–142). У семантиці лексем із прямим значенням (*стоудънь*, *стѣдени*, *стѣдениє*, *стѣдень*, *стѣденьство*, *стѣденица*, *стѣденецъ*, *ѣстѣдити*, *ѣстѣдѣти*) можна виділити інваріантну сему ‘холодний’. У семантиці лексем із соціально-етичним, переносним значенням ознака «холодний» виражена імпліцитно.

На ґрунті вихідної ознаки «холодний» у словотвірному гнізді давньоруських слів із коренем **-стоуд-** / **-стыд-** сформувалися прямо протилежні соціально-етичні значення в межах семантичної опозиції «повага / неповага». Зв'язок нега-

тивно конотованих соціально-етичних значень «безсоромність», «безсоромно, ганебно, стидко», «поводитися безсоромно», «розпушта», «сором; наруга; ганебний учинок», «сором», «соромитися; вважати образливим, ганебним» із вихідною ознакою «холодний» здійснюється через значення, які відбивають викликані холодом неприємні фізичні відчуття від контакту з чимось замерзлим, затверділим від холоду, а також психічні відчуття (насамперед страх). На рівні друс. *стыдънше* «сором; повага, шана; шанобливість; непристойність», *стыдѣтиса* «соромитися; вважати образливим, ганебним; зневажати; поважати, шанувати» спостерігається одна із форм вторинного синкретизму²², який виникає не безпосередньо з первинного, вихідного семантичного ядра, яким у даному випадку є ознака «холодний», а розвивається поступово в процесі змін синкретичної семантичної структури лексеми. Семантика друс. *стыдънше*, *стыдѣтиса* синкретична й енантіосемічна водночас. Ланкою, на якій відбувалося переакцентування конотації від негативної до позитивної, вірогідно, були семи, що маркують семантику «відчуття страху й холоду всередині, скутість, прохолодні стосунки і под.» Ці семи актуально або латентно наявні і всередині словотвірного гнізда як єдиного цілого, і в семантичній структурі окремих лексем (зокрема, *стыдѣтиса* «настрахатися, злякатися; проїнятися благоговінням»).

Друс. -стоуд- / -стыд- сягає псл. *stud- (Преобр., II, 1126–1127, 1130). Ознака «холодний» широко простежується в дериватах псл. *stud-:

ст.-сл. *стоудень* «холодний», *стоудень* «холод, мороз, холоднеча», болг. *студ* «холод, мороз», *студенина* «холод, прохолода», *студенѣя* «холодіти», *студенокръвен* «холоднокровний», діал. *студливѣ* «мерзлякуватий», *студовѣт* «морозний», *студоустойчивѣ* «морозостійкий», *студувам* «мерзнути, потерпати від холоду», макед. *студ* «холоднеча, холод», *студен* «дуже холодний, студений, холодний», *студенец* «кюч, джерело», схв. *застудети* «похолодати», *студ* «холоднеча, холод», *студан* «дуже холодний, студений, холодний», *студенац* «кюч, джерело», *студенѣ* «листопад», *студѣница* «джерельна вода», *студнути се* «охолодитися, остигнути», слн. *studĕn* «холодний», *studĕnček* «кюч, джерело», *studĕnec* «т. с.», *studĕnčnica* «джерельна вода», ч. *studánka* «кюч, джерело», *studenĕ* «холодно», *studený* «холодний», *studnice* «криниця», *zastudit se* «застудитися», *stydnouti* «стигнути, остигати», «застигати (про розсіл)», «замерзати (про руки взимку і т. ін.)», слц. *studeny* «холодний», *studňa* «криниця», *studnica* «джерело», *stuhnuty* «затверділий, задубілий; застиглий, остиглий», влуж. *studnyć* «стигнути, холонути», *studnja*, *studzeń* «криниця», *studnjer* «колодязний майстер», нлуж. *studnyś* «охолоджувати», п. *studzić* «остуджувати, охолоджувати; студити, вихолоджувати», *studnice* «криниця», *studzienny* «колодязний; *peren.* холодний, дуже холодний, студений», *stygnąć* «стигнути, холонути, остигати; холодіти», *stygnięcie* «остигання, охолодження», *zastygły* «застиглий; остиглий», *zastygnąć* «захолонути, застигти; остигнути», заст. *zastudzić* «застудити, захолодити (желе і т. ін.)» (СтСл., 631; БРСл., 638; МРР, 783; СХРСл., 224, 912, 919; SRS, 575; ЧРС, II, 382–384, 642; СРС, 501; ВЛРС, 303; DSNS, 399; БПРС, II, 394–395, 686).

Набір значень, які розвивають рефлекси псл. *stud-, зводиться до таких основних варіантів: «мороз, холод», «мерзнути», «остигати», «джерело», «криниця», «холодний».

Псл. *stud- сягає іє. *stou-, *stū-: лит. *stūgti*, *stūgstu* «стирчати угору», гр. *στῦβα* «роблю жорстким», *στῦρες* «льодяний холод», *στῦς* «жах, огида, відраз», *ἔστυρον* «відчуваю огиду, відразу, жахаюсь», *στῦρος* «огида, відраз, предмет ненависті», *στῦρερός* «ненависний, страшний, жакливий», двіпнгерм. *stokkr* «деревний стовбур, свая, кіл», двнім. *stoc* «палиця, стовбур», нім. *stock* «т. с.» (Преобр., II, 1127;

²² Межжеріна Г. В. Синкретизм семантики давнього слова та східнослов'янські лексеми XI–XIII ст. // Проблеми зіставної семантики / Відп. ред. М. П. Кочерган.— К., 2003.— Вип. 6.— С. 191.

Ф., III, 786–787). Наявність сем ‘холодний’, ‘твердий’, ‘страх’, ‘жах’, ‘огида’ в семантиці дериватів іє. **stou-*, **stū-* маркує і ознаку «холодний» і ознаку «твердий», а також свідчить про те, що розвиток культурної семантики цих ознак міг відбутися ще за індоєвропейських часів. Відомі й інші погляди на природу псл. **stud-*. Зокрема, А. С. Львов, досліджуючи вживання дериватів псл. **stud-* у пам’ятках старослов’янської писемності, дотримується думки, що загальнослов’янський корінь **stud-* «не має відповідностей за межами слов’янських мов»²³.

Розвиток усередині гнізда **stud-* соціально-оцінних, пов’язаних із моральною сферою значень (як негативно конотованих «безсоромний», «огидний», «грішний» і под., так і позитивно конотованих «пройнятися благоговінням», «скромний», «повага, шана; шанобливість», «поважати, шанувати») на основі вихідної ознаки «холодний» пояснюється, очевидно, не тільки семантичним переходом «холодний» → «неприємний; який викликає огиду», а й наявністю зв’язку між значенням «холодний» і похідним від нього «затверділий, задубілий, застиглий». Кореляція холодного й твердого чітко простежується в семантиці таких слов’янських і неслов’янських дериватів індоєвропейського кореня, як укр. *застигáти* «твердіти або згущуватися під час охолодження», *засті́глий* «який став твердим або густим під час охолодження», рос. *стыть*, *стынуть* «густіти, переходити в твердий стан при охолодженні; тверднути від морозу, перетворюватися на лід; робитися холодним і твердим (про труп); клякнуту; нерухомо стояти», схв. *stínuti se* «охолонути, остигнути; згуститися, затвердіти (про масло, сало і т. ін.)», ч. *stydnouti* «замерзати; застигати (про жир і т. ін.)», слц. *stuhnúť* «застиглий; захололий, остиглий; заляклий (про мертвого)», п. *zastygły* «захололий, остиглий», *zastygnąć* «захолонути; остигнути», лит. *stúgti*, *stúgstu* «стирчати угору», гр. *στῦω* «роблю жорстким», дпівнгерм. *stokkr* «деревний стовбур, свая, кіл», двнім. *stoc* «палиця, стовбур», нім. *stock* «т. с.» (Грінч., II, 101; СРЯ, IV, 297; СХРСл, 912; ЧРС, II, 384; СРС, 501; БПРС, II, 686; Преобр., II, 1127; Ф., III, 786–787). Протиставлення «теплий, рухомий, нетвердий» / «холодний, нерухомий, твердий» зводиться до глибинної опозиції, яка лежить в основі мовної картини світу, — опозиції «живий / мертвий». У такому контексті розвиток соціально-етичного значення «огидний» на ґрунті значення «холодний» видається цілком виправданим.

Перехід до переносного, соціально-етичного значення відбувся в українській (*студ*, *студкий*), російській (*стыдливый*), болгарській (*студѣн*, заст. *студѣн*), македонській (*студенина*), сербохорватській (*бѣстѣдан*, *бѣстѣдник*, *стѣд*, *стѣдак*, *стѣдљиве*), словенській (*stúden*), чеській (*stud*, *styděti se*, *stydlivý*, *stydno*), словацькій (*stud*) мовах (СУМ, IX, 693–694; СРЯ, IV, 296; БРСл., 633, 638; МРР, 783; СХРСл., 38, 912; SRS, 575; ЧРС, II, 382, 384; СРС, 501) і за своїм характером є загальнослов’янським.

Корінь **-мърз-**. Моделювання фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі здійснюється за участю лексем із коренем **-мърз-** — прикметника *мързъкыи* «поганий, грішний, який викликає огиду», «огидний, гидкий» і похідного від нього *прѣмързъкыи* «дуже поганий, грішний; який викликає надзвичайну огиду» (сп. XII, ЕКорм., 397; стаття до реєстрового *пагоубъникъ* у СДРЯ XI–XIV, VI, 336).

Крім друс. *мързъкыи* і *прѣмързъкыи*, до словотвірного гнізда слів із коренем **-мърз-** входять такі лексеми, як *мързнути* «замерзати», *мързость* «те, що ви-

²³ Львов А. С. Очерки по лексике памятников старославянской письменности.— М., 1966.— С. 144.

кликає огиду, мерзота», *мързостънь* «який викликає огиду, бридкий», *мързостъньни* «мерзотний, огидний, гидкий; гріховний», *мързостъньни* «т. с.», *мързъко* «мерзенно, огидно, бридко, препогано», *мързѣти* «викликати огиду», *морозъ* «мороз», *измързнуоти* «замерзнути», *намързнуотиса* «замерзнути, застудитися», *морозити* «заморозити, вкрити льодом», *заморозъ* «заморозки», *ѿмързѣти* «огиднути, спротивіти» (Хр. Амарт., 95; Изб. 1076, 410–411, 426; XIII, сп. к. XIV, Пч., 518; Ср., III, ч. 2, 1221; СлРЯ XI–XVII, IX, 97–98, 288; X, 145; СДРЯ XI–XIV, III, 325; IV, 41; V, 24, 95–96). У семантиці лексем із прямим значенням (*мързнуоти*, *морозъ*, *измързнуоти*, *морозити*, *заморозъ*, *намързнуотиса*) сема ‘холодний’ виступає як інваріантна. У семантиці лексем із переносним значенням ознака «холодний» виражена імпліцитно.

Друс. -*мърз-* сягає псл. **mъrz-*, пов’язаного чергуванням з **morz-* (Преобр., I, 565–566, 595; Ф., II, 603–604; ЭССЯ, XX, 8–17; XXI, 156–168; ЕСУМ, III, 441–442, 515). Аналіз семантики рефлексів псл. **mъrz-* / **morz-* засвідчує, що в цьому гнізді ознака «холодний» експліцитно виступає у вигляді таких варіантів:

а) «холодний, морозний»:

ч. *mrazivý*, слц. *mrazivý* «холодний, морозний» < псл. **morzivъjъ*; нлуж. *mrozowaty* «морозний, холодний» < псл. **morzovatъjъ*; болг. *мразовитъй*, схв. *mrazovítъjъ* «морозний, холодний», макед. *мразовит*, слн. *mrazovit* «морозний», ч. *mrazovitý* «холодний як лід» < псл. **morzovitъjъ*; ч. *mrazový* «морозний» < псл. **morzovъjъ*; п. діал. *mrozliwy* «морозний» < псл. **morzlivъjъ*; ст.-сл. *мразънь* «морозний», болг. *мрâзен* «дуже холодний», макед. *мразен* «льодяний, морозний», слн. *mrâzen* «холодний, морозний», влуж. *mrózny* «морозний, льодяний», слнц. *mrozny* «морозний» < псл. **morzъnjъ*; слв. *mařlěvi* «морозний» < псл. **mъrzlivъjъ*; стслн. *mrzel* «холодний» < псл. **mъrzlъjъ*;

б) «предмет мерзлий, льодяний, холодний (сік, морозиво, земля, вугілля і т. ін.)»:

схв. *мрзліна* «про щось мерзле, льодяне», ч. *mrzlina* «фруктовий сік із цукром прокип’ячений і охолоджений; морозиво», влуж. *mjerzlina* «морозиво» < псл. **mъrzlina*; схв. *мржълък* «грудка замерзлої землі», п. діал. *maržlak* «сорт кам’яного вугілля, немовби замерзлого» < псл. **mъrzl’akъ*;

в) «лід, іній, сніг, сніжинка, туман, імла, ожеледь»:

слн. *mrázica*, п. *mrozica* «іній» < псл. **morzica*; слнц. рідко *mrozovině* «іній, який осідає на волоссі, вусах, одязі» < псл. **morzovina*; болг. *мразъ*, діал. *мрас* «лід», діал. *мраз* «т. с.», макед. *мраз* «лід», схв. *mrâz* «іній, паморозь; лід», діал. *mrâs* «лід», слн. *mrâz*, влуж. *mróz* «іній», ст.-п. *mróz* «сніг, іній» < псл. **morzъ*; слн. *mrzница* «морозний туман, імла; маленька сніжинка; ожеледь» < псл. **morzъnica*;

г) «холод, мороз»:

ч. *mrazík* «невеликий мороз», слнц. *mrázic* «морозець», п. *mrozic* «легкий мороз» < псл. **morzíkъ*; ч. *mrazina* «мороз» < псл. **morzina*; болг. *мразовіна* «мороз, холод», нлуж. *mrozowina* «мороз» < псл. **morzovina*; ст.-сл. *мразъ* «мороз», болг. *мразъ* «великий холод, мороз», *мрас* «сильний холод, мороз», макед. *мраз* «мороз, холод», схв. *mrâz* «холод, мороз; холод, який відчуває людина під час лихоманки», слн. *mrâz* «холод, мороз», ст.-ч. *mrâz* «мороз», ч. *mrâz* «сильний холод», слц. *mrâz* «мороз», влуж. *mróz* «т. с.», полаб. *morz* «т. с.», слнц. *mróz* «т. с.», нлуж. *mroz* «мороз, холоднеча», ст.-п. *mróz* «сильний холод» < псл. **morzъ*; схв. *mrzлина* «холод, холоднеча», *мрзліна* «т. с.», слн. *mrzлина* «т. с.», влуж. *mjerzлина* «т. с.» < псл. **mъrzlina*; слн. *mrzota* «холод, холоднеча» < псл. **mъrzota* / **mъrzotja*;

г) «тремтіння, озноб, лихоманка»:

слн. *mrzлина* «лихоманка, тремтіння, дрож, озноб» < псл. **mъrzlina*;

д) «замерзати, мерзнути, заморозувати»:

болг. *mrǎžj* «морозити», макед. *мрази* «леденити, заморожувати, холодити», слн. *mráziti* «морозити», ч. *mráziti se* «мерзнути», *mrázit' se* «охолоджувати», п. *trozić* «заморожувати; піддаватися впливу холоду, мерзнути» < псл. **morziti*; болг. діал. *мръзѣ* (сь) «мерзнути, страждати від холоду», слн. *mrzěti* «мерзнути» < псл. **mьrзѣti*; болг. *мръзна* «мерзнути; замерзати, перетворюватися на лід», «замерзати, вимерзати (про посіви)», стар. *мръзѣж* «мерзнути», діал. *мръзна* «мерзнути, страждати від холоду», макед. *мрзне*, слн. *mьrzniti* «мерзнути, замерзати», схв. *мр̄знити* «мерзнути, замерзати, холодіти, клякнути, дубіти», ч. *mrznouti* «мерзнути, страждати від холоду; дубіти, тверднути», слц. *mrznúť* «застигати; терпіти холод, дубіти», влуж. *mьrznúť* «мерзнути», нлуж. *marznuš* «т. с.», *merznuć* «т. с.», полаб. *marzně* «морозити», ст.-п. *marznąć* «замерзати, застигати, перетворюватися на лід; мерзнути», п. *marznąć* «замерзати, застигати на холоді; мерзнути; бути виставленим на холод», слнц. *marznąć* «замерзати, перетворюватися на лід; мерзнути» < псл. **mьrznąti* (ЕССЯ, XX, 8–17; XXI, 157–168; СтСл., 333).

Стосовно семантичних відношень усередині гнізда псл. **mьrз-* / **morz-* у науковій літературі висловлювалися різні думки. Зв'язок між **mьrзti* і **mьrзькь* одні вчені встановлювали на основі мотивації «холодний, застиглий як труп» → «який викликає огиду, бридкий», інші — на ґрунті мотивації «тремтіння від холоду, жаху; гусяча шкіра», ще інші — на ґрунті мотивації «паморозь, іній, який замерзає при падінні дощу» (ЕССЯ, XX, 12; XXI, 164).

Розвиток усередині гнізд **mьrз-* і **morz-* соціально-оцінних значень «огидний», «грішний» та ін. на основі вихідного значення «холодний» був, імовірно, пов'язаний як із семантичним переходом «холодний» → «неприємний; який викликає огиду», так і з переходом «холодний» → «нерухомий, твердий». Зв'язок семантики холодного й нерухомого, твердого відбитий у значеннях таких, зокрема, дериватів псл. **mьrznąti*, як болг. *мръзна* «замерзати, перетворюватися на лід», діал. *мръзна* «робитися твердим від холоду», схв. *мр̄знити* «замерзати, холодіти, дубіти», ч. *mrznouti* «мерзнути; дубіти, тверднути», слц. *mrznúť* «застигати; терпіти холод, дубіти», ст.-п. *marznąć* «замерзати, застигати, перетворюватися на лід», п. *marznąć* «замерзати, застигати на холоді», діал. *marznąć* «замерзати (про воду; мерзнути)», *marznóć* «замерзати, перетворюватися на лід», слнц. *marznąć* «замерзати, перетворюватися на лід» (ЕССЯ, XXI, 163). Ця мотиваційна модель аналогічна тій, що спостерігається в семантиці псл. **stud-* (див. вище), і також зводиться до глибинної опозиції, яка лежить в основі мовної картини світу, — опозиції «живий / мертвий».

Псл. **morz-* / **mьrз-* продовжують іє. **mer-g'-* «мокрый, гнилий» та іє. **merg'h-* «гнити, намокати». За межами слов'янських мов деривати псл. **morz-* / **mьrз-* є спорідненими з алб. *mardhem* «мерзну, дрижу від холоду», *mardhe* «гусяча шкіра», *marth* «мороз» (ЕССЯ, XX, 12).

Розвиток переносної, соціально-етичної семантики у дериватів псл. **mьrз-* / **morz-* засвідчений в українській (*мерзенний, мерзотник*), російській (*мерзавець, мерзкий*), болгарській (*мръзелівый, мерзавець*), македонській (*мрзешник, мрзла, мрзлив, мрзло*), сербохорватській (*мрзавац, мрзитель, mьrза, мр̄зѣње, мр̄зити, мр̄зїкућа*), словенській (*mьrзек, mьrзnja, mьrзljiv*), чеській (*mьrzeti se, mьrзký, mьrзutý, mьrзout*), словацькій (*moróžny, mьrзák, mьrзutý, mьrзký*), верхньолужицькій (*mьerzanje, mьerzác, mьerzawy*), польській (ст. *mierziony, mьrзiony, mьrзny*, ст. і діал. *mьrзieniec*, діал. *mьrзski*) мовах (СУМ, IV, 676–677; СлПЯ, I, 345; БРСл., 314; МРР, 360; СХРСл., 417, 418; SRS, 210; ЧРС, I, 405; СРС, 209, 213; ВЛРС, 122; ЕССЯ, XX, 8–17; XXI, 157–168).

Отже, у фрагменті «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі ознаки стану «гарячий», «теплий», які представляють повнось «гарячий», маніфестовані коренями *-яр-*, *-(с)вар-*, *-пал-* *-теопль-*, ознака стану «холодний» — коренями *-стоуд-* / *-стыд-*, *-мьрз-*. У кількісному відношенні оз-

накова опозиція «гарячий / холодний» є пропорційною: у реалізації опозиції «гарячий / холодний» беруть участь двадцять лексем, з яких десять репрезентують полюс *гарячий* і десять — полюс *холодний*: *ярыи, яривь, яролюбивь, яростьнь, ярльивь, опаливь, сварникъ, сваросьвътъникъ, сварливь, теопль, безстоуда, безстоудъ, безстоудьникъ, безстоудьньи, стоудьнь, непостыдьньи, стоудословьць, богостоудьньи, мързькьи, прѣмързькьи*. У XI–XIII ст. семантика всіх давньоруських лексем (із коренями *-яр-, -(с)вар-, -пал-, -теопль-, -стоуд-/ -стыд-, -мърз-*), які беруть участь у моделюванні фрагмента «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі, зберігала зв'язок із первинною внутрішньою формою. Ознаки «гарячий» і «теплий», які лежать в основі внутрішньої форми лексем із коренями *-яр-, -(с)вар-, -пал-, -теопль-*, і ознака «холодний», яка лежить в основі внутрішньої форми лексем із коренями *-стоуд-/ -стыд-, -мърз-*, простежуються в давньоруський, праслов'янський та індоевропейський періоди і є для цих лексем прототиповими.

Континуанти праслов'янських коренів, до яких зводяться друс. *-яр-, -(с)вар-, -пал-, -теопль-, -стоуд-/ -стыд-, -мърз-*, засвідчують у переважній більшості слов'янських мов перехід від прямих до переносних соціально-етичних значень. У семантиці коренів *-яр-, -(с)вар-, -пал-, -теопль-* переосмислення ознак «гарячий» і «теплий», а в семантиці коренів *-стоуд-/ -стыд-, -мърз-* — ознаки «холодний» відбулося не пізніше праслов'янського періоду. В середині гнізд псл. **stud-* і **mъrz- / *morz-* розвиток соціально-етичних значень («огидний», «безсоромний», «грішний» та ін.) на основі вихідного значення «холодний» пов'язаний як із семантичним переходом «холодний» → «неприємний; який викликає огиду», так і з переходом «холодний» → «нерухомий, твердий». Зв'язок семантики холодного й нерухомого, твердого зводиться до глибинної опозиції, яка лежить в основі мовної картини світу, — опозиції «живий / мертвий».

Співвідношення семантики лексем із прямими і переносними значеннями відбиває міцний зв'язок фізичного стану людини (у даному випадку це наявність / відсутність позитивних або негативних внутрішніх фізичних відчуттів, наприклад, відчуття болю різного ступеня як результат впливу жару, тепла, холоду) із її душевним станом (збудження, роздратованість, спокій тощо), духовністю і моральними якостями (агресія, гнів, щирість та ін.). Саме в такому напрямку до кінця XIII ст. на ґрунті вихідних ознак «гарячий», «теплий», «холодний» відбувається розвиток пов'язаних із соціально-етичною оцінкою людини ад'єктивних значень: «холодний (предмет, повітря тощо)» → «змерзлий (про людину)» → «неприємний, огидний» → «поганий; грішний; порочний; безславний (про людину)»; «гарячий (предмет, повітря тощо)» → «обпалений, обпечений (про людину)» → «болісний, пекучий» → «гнівний; невдоволений; розлючений; сварливий (про людину)». Яскравим прикладом відбиття на лексичному рівні зв'язку фізичного і духовного, морального може слугувати семантична структура друс. *опалати*, яка поєднує в собі пряме значення «обпалювати» і переносне значення «очищувати вогнем».

У фрагменті «соціально-етична оцінка особи» мовної картини світу часів Київської Русі корені, які репрезентують ознаку «гарячий», маркують семантику сварки, гніву, жорстокості, а корені, які репрезентують ознаку «холодний», — семантику сорому та огиди. Позитивну семантику розвиває середній, нейтральний член ознакової тріади — корінь *-теопль-*. Соціально-етичні значення, утворені в результаті переосмислення релевантних для природних об'єктів первинних ознак «гарячий», «теплий», «холодний», досить численні й виявляють

широкий спектр трактування цих ознак у мові культури. Ця ситуація може бути розцінена як аналогічна такій, що спостерігається на рівні ознаки-символу, коли «культурне тлумачення ознак, яке втягує в їхнє семантичне поле незрівнянно ширше коло асоціацій, конотацій, текстових мотивів, іноді виявляється багатшим від мовної семантики»²⁴. Ознаки, що виникли в результаті переосмислення прототипових ознак «гарячий», «теплий», «холодний», не тільки не розрізнені, а й утворюють самостійне семантичне поле. При цьому семи, які є інваріантними для ознак прототипових, первинних, релевантних серед природних об'єктів, і семи культурних ознак є різними, не збігаються. У системі універсальних семіотичних протиставлень ознакова опозиція «гарячий / холодний» вступає у складні взаємозв'язки, перехрещується з бінарною опозицією «зовнішній / внутрішній»: переосмислення зовнішніх — природних ознак температурного стану «гарячий», «теплий», «холодний» спричинилося до формування ознак внутрішніх — соціально-етичних. Триєдність семантичного співвідношення «гарячого — теплого — холодного» демонструє універсальність моделі тривимірної систематизації реалій предметного й духовного світів.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

БПРС	— Гессен Д., Стыпула Р. Большой польско-русский словарь : В 2 т.— М., Варшава, 1988.— Т. 1.— 656 с.; Т. 2.— 793 с.
БРСл.	— Бернштейн С. Б. Болгарско-русский словарь.— М., 1975.— 768 с.
БСРС	— Большой словацко-русский словарь : В 3 т.— Братислава, 1986.— Т. 3.— 808 с.
Варл.	— Повесть о Варлааме и Иоасафе // Повесть о Варлааме и Иоасафе. Памятник древнерусской переводной литературы XI–XII вв. / Отв. ред. О. В. Творогов.— Ленинград, 1985.— С. 112–267.
ВЛРС	— Трофимович К. К. Верхнелужицко-русский словарь.— М. ; Бауцен, 1974.— 584 с.
Грінч.	— Словарь української мови : В 4 т. / За ред. Б. Д. Грінченка.— К., 1958.— Т. 2.— 573 с.
ДД	— Девгениево деяние // ПЛДР.— 1981.— Вып. 3.— С. 28–64.
ЕСУМ	— Етимологічний словник української мови : В 7 т. / Гол. ред. О. С. Мельничук.— К., 1982–2006.— Т. 1–5.
ЖНиф. (Вяз.)	— Житие преподобного Нифонта. Из рукописи, принадлежащей кн. П. П. Вяземскому // Издания Общества любителей древней письменности.— СПб., 1879–1885.— Вып. 1–3.
ЖФСт	— Житие Феодора Студита // Выголексинский сборник / Под ред. С. И. Коткова.— М., 1977.— С. 134–409.
Зл.-8	— Иоана Златоустааго слово о кроткихъ и тихихъ и о гнѣвливыхъ / Изд. подгот. В. Н. Малинин. Десять слов Златоструя XII века // Изв. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук.— СПб., 1910.— С. 87–97.
Изб. 1073	— Изборник Святослава 1073 года.— М., 1983.— 266 л.
Изб. 1076	— Изборник 1076 года.— М., 1965.— 1091 с.
Ио. Злат.-6	— С(вя)т(о)го о(т)ца нашег(о) иоана златоустааго слово. о чьстьнѣмъ кръсть // Усп. сб.— С. 343–352.
Ио. Злат.-7	— Иоана архиепис(ко)па константина града златоустааго... // Усп. сб.— С. 352–358.
ЕКорм.	— Древнеславянская кормчая XIV титулов без толкований, труд В. Н. Бенешевича // Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук.— СПб., 1906.— Т. 1. Вып. 2.— С. 229–456.
КП	— Киево-Печерский патерик // ПЛДР.— 1980.— Вып. 2.— С. 411–622.
ЛК, ЛИ-3	— Летопись Киевская // ПСРЛ.— М., 1998.— Т. 2.— С. 284–711.
ЛНик-1	— Летописный сборник, именуемый Патриаршей или Никоновскою летописью // ПСРЛ.— М., 2000.— Т. 9.— 288 с.; Т. 10.— 248 с.

²⁴ Толстая С. М. Категория признака в символическом языке культуры (вместо предисловия) // Признаковое пространство культуры / Отв. ред. С. М. Толстая.— М., 2002.— С. 15.

- ЛС-1 — Суздальская летопись по Лаврентьевскому сп. 1377 г. // ПСРЛ.— М., 1997.— Т. 1.— С. 289–488.
- МРР — *Гавриш К.* Македонско-русски речник.— Скопје, 1969.— 916 с.
- ПВЛ-1 — Повесть временных лет по Лаврентьевскому списку // ПСРЛ.— М., 1997.— Т. 1.— С. 1–286.
- ПВЛ, ЛИ-3 — Повесть временных лет // ПСРЛ.— М., 1998.— Т. 2.— С. 1–284.
- ПЛДР — Памятники литературы Древней Руси.— М., 1978–1981.— Вып. 1–3.
- Преобр. — *Преображенский А. Г.* Этимологический словарь русского языка : В 2 т.— М., 1959.— Т. 1.— 718 с.; Т. 2.— 1284 с.
- ПСРЛ — Полное собрание русских летописей.— СПб. ; Ленинград ; М., 1843–1998.
- Проском. — Послѣдование проскомидіи, великаго входа и причащения въ славяно-русскихъ служебникахъ XII–XIV вв. // Чтения в Обществе истории и древностей российских.— М., 1897.— Кн. 2.— С. I–IV; 1–44.
- Пч. — «Пчела» // ПЛДР.— 1981.— Вып. 3.— С. 486–518.
- РБС — Русско-белорусский словарь : В 2 т / Ред. К. К. Астрахович. — Минск, 1982.— Т. 2.— 636 с.
- СДРЯ XI–XIV — Словарь древнерусского языка (XI–XIV вв.) : В 10 т.— М., 1988–2000.— Т. 1–6.
- Слово — Слово о полку Игореве // ПЛДР.— 1980.— Вып. 2.— С. 372–386.
- СлРЯ XI–XVII — Словарь русского языка XI–XVII вв.— М., 1975–1991.— Т. 1–17.
- Ср. — *Срезневский И. И.* Словарь древнерусского языка / Репринт. изд. : В 3 т.— М., 1989.— Т. 3.— 1684 с., 272 с. (дополн.).
- СРС — Словацко-русский словарь / Д. Коллар, В. Доротьякова, М. Филкусова, Е. Васильева.— М. ; Братислава, 1976.— 768 с.
- СРЯ — Словарь русского языка / Гл. ред. А. П. Евгеньева : В 4 т.— М., 1986.— Т. 2.— 736 с.; Т. 4.— 1988.— 800 с.
- СтСл. — Старославянский словарь / Ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерка, Э. Благова.— М., 1999.— 842 с.
- СтСлУкр — *Белей Л., Белей О.* Старослов'янсько-український словник. — Л., 2001.— 332 с.
- СУМ — Словник української мови : В 11 т.— К., 1970–1980.
- СХРСл. — *Толстой И. И.* Сербско-хорватско-русский словарь.— М., 1957.— 1168 с.
- Усп. сб. — Успенский сборник XII–XIII вв.— М., 1971.— 491 с.
- Ф. — *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка : В 4 т.— М., 1986–1987.— Т. 1–4.
- Флавий — *Мещерский Н. А.* История иудейской войны Иосифа Флавия в древнерусском переводе.— М. ; Ленинград, 1958.— 578 с.
- Хр. Амарт. — *Истрин В. М.* Хроника Георгия Амартола в древнем славяно-русском переводе. Текст, исслед. и словарь // Изд. Отд-ния рус. яз. и словесности Акад. наук.— СПб., 1922.— Т. 2.— 454 с.
- ЧРС — Чешско-русский словарь : В 2 т. / Под ред. Л. В. Копецкого, Й. Филиппа, О. Лешки.— М., 1973.— Т. 1.— 580 с.; Т. 2.— 863 с.
- Шестодн. Ио. экз. — Из «Шестоднева» Иоанна Экзарха Болгарского // ПЛДР.— 1980.— Вып. 2.— С. 184–194.
- ЭССЯ — Этимологический словарь славянских языков : Праслав. лекс. фонд / Отв. ред. О. Н. Трубачев.— М., 1981.— Т. 8.— 252 с.; 1994.— Т. 20.— 255 с.; 1994.— Т. 21.— 236 с.
- DSNS — *Šwjela B.* Dolnosrbsko-němski slovník.— Budyšin, 1961.— 628 s.
- Pretnar — *Pretnar J.* Rusko-slovenski slovar.— Ljubljana, 1973.— 996 s.
- SRS — *Kotnik J.* Slovensko-ruski slovar.— Ljubljana, 1967.— 817 s.

H. V. MEZH ZHERINA

THE OPPOSITION *HOT* / *COLD* IN THE SIGN PARADIGM «SOCIO-ETHICAL ASSESSMENT OF PERSON» OF 11–13TH CENT. EAST SLAVIC WORLDVIEW

The article deals with the function of characteristics *hot* / *cold* in forming lexeme's usual intrinsic form representing a fragment of the «socio-ethical assessment of person» of the Kyiv Rus' period worldview. The paper discusses the roots -*нр-*, -(с)вар-, -пал-, -теопль-, -стоуд- / -стыд-, -мърз- representing the characteristics *hot* / *cold* in the sign paradigm of 11–13th cent. East Slavic worldview.

Key words: Kyiv Rus, semantic reconstruction, word-building family.